

UOT-36.81.37

AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR DƏYƏRLİ MƏNBƏ

S.B.QASIMOVA
Bakı Dövlət Universiteti
qasimovasevinc@mail.ru

Məqalədə V-XI əsrlər Azərbaycan tarixinin ən mühüm mənbələrindən olan “Dərbəndnamə” əsərinin nə zaman, hansı dildə, kimin sifarişi ilə və kim tərəfindən qələmə alınmasına xüsusi diqqət verilmişdir. Dərbəndnamə haqqında Mirzə Kazımbəyə qədər Avropa alimləri tərəfindən söylənilən fikirləri vurğulayaraq, məhz alimin tarix elminə gətirdiyi yeniliklər müqayisəli təhlil edilmişdir. Məqalədə, həmçinin “Dərbəndnamə”nin müxtəlif versiyaları və siyahıları ilə də tanış oluruq. Tarixi səpgidə yazılan bu əsərin çap olunması haqqında verilən məlumatların da mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi göstərilir.

Açar sözlər: Dərbəndnamə, Mirzə Kazımbəy, V-XI-əslər, Orta əsrlər, qədim mənbə

Dünya şərqşünaslıq elminin inkişafında mühüm xidməti olan korifeylərdən biri də Mirzə Kazımbəy olmuşdur. O, genişhəcmli tarixi tədqiqatları ilə Azərbaycanı dünyaya tanıtmış və tarix elminə mühüm yeniliklər gətirmişdir. Mirzə Kazımbəy türk xalqlarının qədim tarixini öyrənməklə yanaşı Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixinə də müraciət edərək bu dövrlə bağlı mənbələrdən geniş istifadə etmişdir. O, Azərbaycanın orta əsrlər dövrünə aid mühüm mənbə olan “Dərbəndnamə” əsərinə xüsusi diqqət yetirmiş və bu sahədə uzun müddət araşdırmalar aparmışdır. Şimal-şərqi Azərbaycanın, eləcə də Azərbaycanın V-XI əsrlər tarixindən bəhs edən “Dərbəndnamə” əsərinin kim tərəfindən qələmə alınması, kimə həsr olunması, hansı dildə yazılması və onun yazılma tarixi mübahisə doğuran problemlərdən biri olmuşdur (5,225). Bu sahədə on iki il gərgin və məhsuldar elmi araşdırma aparan Mirzə Kazımbəy mənbələri hərtərəfli tədqiq edərək əsərin müəllifini müəyyən etməyə çalışmışdır. O, ərəb, fars, türk və Avropa tarixçilərinin Dərbəndlə bağlı tədqiqat və araşdırmalarını tənqidi təhlil süzgəcindən keçirərək Azərbaycan tarix elminə qiymətli xəzinə bəxş etmişdir. Görkəmli Azərbaycan aliminin belə bir əsərə müraciət etməsinin səbəbi nə idi? Məlumdur ki, alimin dünyagörüşünün təşəkkülünə Azərbaycan mühitinin böyük təsiri olmuş və on səkkiz illik gənclik həyatını o, Azərbaycanda keçirmişdir. Məhz Dərbənd mühitində fəlsəfə, məntiq, incəsənət, müsəlman qanunçuluğunu, şərq dili və ədəbiyyatını öyrənmiş-

dir. Ömrünün sonrakı illərini vətəndən uzaqda keçirsə də, o, daima doğma vətən həsrətilə yaşamış və həyatının məhsuldar dövrünü doğma torpağının tarixi üzrə araşdırmaya həsr etmişdir (6, 229).

Mirzə Kazımbəy Dərbəndin tarixini çox gözəl bilirdi və atasının Dərbənd tarixi haqqında söhbətləri onun beyninə ömürlük həkk olunmuşdu. Dərbənd haqqında söhbətlər əsnasında onda belə bir təsəvvür yaranmışdı ki, sanki onun yaşadığı, boya-başa çatdığı Dərbənd kimi ikinci bir qədim tarixə malik şəhər olmamışdır. Romalıların, Bizansların, Sasanilərin, Ərəblərin, Səlcuqların, Monqolların, Qızıl ordanın, Səfəvilərin, Osmanlıların onun vətəninə qarşı apardığı müharibələrdən yana-yana danışır və bütün varlığı ilə öz möhtəşəm şəhərinə daha da çox bağlanırdı. Dünyanın ən məşhur alimləri, şairləri Dərbəndi vəsf etmişlər. Antik yunan – Roma müəllifləri, orta əsir ərəb, fars, türk müəllifləri də öz əsərlərində Dərbənddən bəhs etmişlər (7, 26).

Mirzə Kazımbəy bu əsər üzərində 1839-cu ildən işləmiş, lakin 1842- ci il avqustun 17-də Kazanda baş vermiş yanğın nəticəsində əsərin birinci hissəsi məhv olmuşdur. Yalnız 1843-cü ildə müəllif bu hissəni bərpa etmişdir. Bu əsər üzərində apardığı tədqiqat işinin ümumi planını akademik Frenə göndərmiş, 1851-ci ildə əsər Peterburqda nəşr olunmuşdur. Əsər dəyərinə görə Peterburq Elmlər Akademiyasının "Demidov" mükafatına layiq görülmüş, müəllifin əldə etdiyi mənbələr əsəsindəki araşdırmaları əsərə dünya şöhrəti gətirmişdir (8, 112). O, "Dərbəndnamə" əsərinin meydana gəlməsi ilə bağlı yazırdı: "...“Dərbəndnamə” mənim öz vətənimə olan münasibətimin nəticəsi və mənim vətənimə olan hissələrimin təcəssümüdür... Darıxdırıcı qış gecələrində Dərbəndin qədim tarixinə dair əlyazmalar oxuyan gəncləri mən yaxşı xatırlayıram. Həmin gənclər bir neçə gün vətənimin qədim tarixinə dair yazıları oxudular. Əldən-ələ keçərək oxunan bu əlyazmanın şöhrəti tez bir zamanda yayılmağa başladısa da, onun ilk mənbəyini heç kəs müəyyən edə bilmədi. Bu nadir əlyazma çoxlarının diqqətini yalnız kitab rəflərini zənginləşdirmək baxımından cəlb etmişdi. Əlyazma haqqında belə bir məlumat var ki, bu Dərbəndin savadsız üç tacirinin məxsus idi və Dərbənddə qoyulan xüsusi adətə görə onun üzünün köçürülməsi və oxumaq üçün başqalarına verilməsi qadağan idi. Bu qadağaya baxmayaraq əsər bir nəfər tərəfindən ələ keçirilərək arzusunda olanlara oxunmaq üçün verilmiş, lakin əlyazma tez bir zamanda yoxa çıxmışdır..." (4, 72).

Dərbəndnamə sözünün unudulduğu bir zamanda yenidən bu əlyazma yada düşdü. Bu haqda Mirzə Kazımbəy yazırdı: “ O, vaxt ki, mən elmin dəyərinə bildim, onda mənim həyatımda çox dərin dəyişikliklər oldu və mütəmadi olaraq “Dərbəndnamə” haqqında çoxlu material topladım. Əsər Avropanın elm aləminə özü yol açdı. Dərbəndi tərk edərkən bu əlyazmanı almadığım üçün mən indiyə qədər özümü bağışlaya bilmirəm...” (2, 463-480).

Mirzə Kazımbəy Dərbənddəki dostları ilə daim əlaqə saxlayır və əsl nüsxənin ona çatdırılmasında yardımçı olmalarını xahiş edirdi. Nəhayət, 1839-cu ildə Qırçalıdan olan dostu İbrahim bəyin katibi Mirzə Kərim ona bu nüsxəni

verdi ki, bu nüsxənin də yuxarıda adı çəkilən üç nəfər tacirin kitab rəfində saxlanılmış ən mükəmməl əlyazmanın surəti olduğunu güman etmək olar.

Qeyd edək ki, elm aləmində “Dərbəndnamə” haqqında ilkin sözü XVIII əsrin əvvəllərində akademik Z.Bayer söyləmişdir. 1726-cı ildə o yazırdı: “Girey xanın rəhbərliyi altında müsəlmanlar Dərbənd və Əndəri işğal edəndə Məhəmməd Əvabi Əxasse belə bir əmr aldı ki, ərəb və fars mənəbələri ilə tanış olaraq Dağıstanın qədim tarixi haqda türkcə yazsın...” (3, 181).

Bu cür qarışıq məlumatı Y.Klaprotun da əsərində rast gəlmək olar. Hətta Y.Klaprot bunu daha başqa istiqamətdə şübhəli bir şəkildə qələmə alır. O yazırdı: “Dərbənd ərazisində islam yayılanda Krım xanı Girey xan Qum və Xəzər dənizləri arasındakı əraziləri və həmçinin Əndəri ələ keçirən zaman şəhər sakini Məhəmməd Əvabi Əktaşiyə tapşırıq verdi ki, ən yaxşı ərəb və fars tarixçilərinin əsərlərindən Dağıstana aid olan hissələri türk dilinə çevirsin...”.

Mirzə Kazımbəy Dərbəndnamə əsəri üzərində işləyərkən yuxarıda adları çəkilən və qeyri-müəyyən fikir söyləyən məşhur alimlərin əsərlərinə müraciət edərək, onlardan sitat gətirir və səhv fikirlərini göstərməklə öz qeydlərini edirdi. Ümumiyyətlə, həm Bayer, həm də Klaprot hansı ilkin mənbədən istifadə etdiklərini bildirmirlər. Bununla da, müəyyən qarışıqlıq yaradırlar. Bəlkə də bunlar eyni mənbədən müxtəlif cür istifadə etmişlər. Əgər Y.Klaprot Z.Bayerdən istifadə etmişsə nə üçün əlavələr edərək bir qədər də qeyri-müəyyən fikir söyləmişdir?

Mirzə Kazımbəyin ikinci mülahizəsi – əsərin hansı Krım xanının dövründə yazılmasıdır. Mirzə Kazımbəy Bayer və Klaprotun 1570-ci ildə Krım xanının Əndər və Dərbəndi işğal etməsi haqda mülahizələrini təkzib edir. Doğrudur, Krım xanları müxtəlif vaxtlarda öz döyüşkən tatarları ilə osmanlı qoşunlarını müşayət etmiş və dəfələrlə Azərbaycanda olmuşlar. Lakin bu heç də düşmənçilik xarakteri daşmamışdır. Krım və Dağıstan arasında çəkişmə ilk dəfə XVI əsrdə – 1578-1583-cü illərdə olmuşdur. Lakin adları çəkilən alimləri tənqid edərkən Mirzə Kazımbəy özü çox ciddi səhvə yol verir. Osmanlı türklərinin bütün yürüşlərində Krım xanları türk qoşunları tərkibində fəal iştirak etmiş, türk sultanlarının müttəfiqi olmuşlar. Belə münasibət Osmanlı türkləri ilə Rusiya arasında 1569, 1637, 1642, 1667, 1677 - 1678-ci illərdəki hərbi əməliyyatlar dövründə də mövcud olmuş və həmçinin türk qoşunlarının Azərbaycana yürüşü dövründə də eyni xarakter daşmışdır (1, 48).

1554-cü ildə türk qoşunları Sənan paşanın rəhbərliyi ilə Şirvana hücum etdikdə Krım xanı, Sultan Səlimin fərmanı ilə ölkənin işğalında fəal iştirak etmişdir. 1578-ci ildə türklər Səfəvilər dövlətinin daxilində baş verən mərkəzdənqaçma meyllərindən istifadə edərək Azərbaycana yenidən hücum etdilər. Mustafa Lələ Paşanın 100 minlik ordusunun Cənubi Qafqaz ərazisinin böyük bir hissəsini tutduğu vaxtda Ağsu çayı sahilindəki döyüşdə Osman Paşa tərəfində Krım xanı Məhəmməd Gireyin qardaşı Adil Girey də döyüşürdü. O, bu döyüşdə məğlub olaraq əsir düşdü.

1584-1588-ci illərdə türk qoşunları Azərbaycana bir neçə yürüş etdikdə də Krım xanı Məhəmməd Gireyin oğlanları – Qazi Girey və Səfi Girey də iştirak etmiş, Şabran yaxınlığındakı döyüşdə Qazi Girey əsir düşmüş, Səfi Girey məğlub olaraq Dağıstanda qalmışdır.

Yuxarıda deyilənlər bizə Z. Bayerin “Dərbəndnamə” nin yazılmasının XVI əsrin sonlarına aid etməsi fikrini söyləməyə imkanı verir. Bu faktı da demək yerinə düşər ki, həmin yürüşdə yaxından iştirak etmiş Qazi Girey Seyid Rizənin “ Yeddi planet ” əsərində tarixə, elmə məhəbbət bəsləyən, poeziyanı sevən, hətta ədəbi təxəllüsünün Qəzai olduğu güman edilən bir şəxs kimi xatırlanır.

Seyid Rizə onun on iki mədhiyyəsinin, iki şeirinin türk və cağatay dillərində yazdığını göstərir. Ola bilsin ki, onun elmə olan məhəbbəti Məhəmməd Əvabidə Dərbənd haqqında əsər yazmasına böyük həvəs oyatmışdır.

Bütün bunlar bizi belə bir qənaətə gəlməyə vadar edir ki, Bayer kimi Klaprot da, xüsusilə sonuncu məlum orijinal mənbədən bixəbər olmuş və buna görə də öz əlavəsini vermişdir.

Mirzə Kazımbəyin üçüncü mülahizəsi islamın yayılması ilə “girey” titulu meydana çıxması arasındakı uyğunsuzluğu aşkara çıxarmaqdır. Belə ki, İslam Dağıstanda ərəblərin bu ərazini tutmasından sonra, yəni VIII əsrin birinci yarısından yayılmağa başlamışdır. Girey titulu verilmiş isə ondan çox sonraya aiddir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аварского Л.Алиханова. Дербенд-наме. Махачкала: Наука, 2007, 192 с.
2. Бартольд В.В. К вопросу о происхождении Дербенд-наме. Сочинения, т. VIII. М.: Наука, 1973, 759 с.
3. Государственный исторический архив Ленинградской области, ф. 14, оп. 3, ед. хр. 15510, св. 1078, 181 с.
4. Источниковедение истории и культуры народов Дагестана и Северного Кавказа. Махачкала: Наука, 1991, 72 с.
5. Казем-Бек М. Избранные произведения. Баку: Элм, 1985, 420 с.
6. Казем-Бек М. Предисловие к «Дербенд-наме». Баку: Элм, 1985, 420 с.
7. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М.: Наука, 1963, 231 с.
8. Рзаев А. К. Мухаммед Али Мирза Казем-бек. М.: Наука, 1989, 199 с.

ЦЕННЫЙ ИСТОЧНИК ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

С.Б.КАСИМОВА

РЕЗЮМЕ

В статье особое внимание уделяется сочинению “Дербенд-наме”, который является наиболее важным источником 5-11 веков истории Азербайджана. В статье также обращается внимание на то, по чьему заказу, на каком языке, когда и кто описывал это сочинение. В этом тексте также мы ознакомимся с разными версиями и списками “Дербенд-наме”.

Ключевые слова: Дербенд-наме, Мирзе Казым-бек, V-XI века, средние века, древний источник

AN IMPORTANT SOURCE OF AZERBAIJAN HISTORY

S.B.GASIMOVA

SUMMARY

The article focuses on the work “Derbent-nameh” which is the most important source of V-XI centuries in the history of Azerbaijan. The article also elucidates in which language, when, by whom the work is described. In this text, we explore different versions and lists of “Derbent-nameh”.

Key words: Derbent-nameh, Mirze Kazim-abi, V-XI centuries, Middle Ages, ancient sources